

Амин бошчилигидаги элчиларини Султон Аҳмад учинчи хузурига жўнатади. Йўлланган мактубда қалмоқларга қарши курашда ҳамкорлик қилиш сўралган эди. Усмонли султони хат учун миннатдорлик билдириб, “бизлар бир-биримизнинг ёрдамимизга муҳтожмиз” деб таъкидлайди. Убайдуллохондан кейин тахтга чиққан Абулфайзхон ҳам 1719 йили Оллохбердини Истанбулга элчи қилиб жўнатади. Икки ўртадаги дипломатик муносабатларнинг узлуксиз давом этишига бошқа бир сабаб ҳам бор эди. 1517 йили Бағдод шахри Усмонли аскарлари томонидан эгалланиб, сўнгги халифа – учинчи Ал-Мутаваккил Истанбулга олиб келинган ва у халифа бўлиш ҳуқуқини Султон Салимга топширган эди. Ўшандан буён Усмонли султонлари диний пешво сифатида ҳам эътироф этиларди. Бу ҳақда Е.Майендорф ўзининг “Оренбургдан Бухорога саёҳат” номли китобида шундай ёзади: “Бухоро хони (Амир Ҳайдар) ўта художўй мусулмон – сунний бўлганлиги учун ҳар йили Истанбулга, Усмонли подшоҳига халифаларнинг вакили ва издоши сифатида анчагина катта пул маблағи юборади ва унга ўзининг хурмати, дўстлиги ва садоқатини изҳор этади. Буюк султон бунга жавобан 1818 йили махсус элчи билан бирга бир неча шариф китобларни юборди. Бу китоблар амир томонидан катта эҳтиром билан қабул қилинди... Ўзбеклар ҳақиқий туркийлар бўлиб, уларнинг урф-одатлари билан Истанбул усмонлиларининг урф-одатлари ўртасида жуда кўп ўхшашликлар бор. Халифа қиладиган барча ишлар, Истанбулда рўй берадиган барча воқеалар Бухородаги мусулмонларнинг таҳсинига сазовор бўлади.” Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Амир Ҳайдар даврида икки томонлама муносабатлар анча кенг йўлга қўйилган. Амир Усмонли султони Маҳмуд иккинчи (1808-1839) билан доимий алоқада бўлган. Икки ҳукмдор бир-бирларига мактублар ва турли хадялар йўллашган. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институти жамғармасида бундай мактубларнинг бир қанчаси сақланмоқда. Масалан, 295/XV рақамли мактуб 1820 йилнинг май ойида жўнатилган. Унда Султон Маҳмуд иккинчи элчи Шариф Муҳаммад орқали юборилган Қуръони Каримнинг нодир нусхаси ва мактуб учун миннатдорчилик билдирган. 300/III ва 302/II рақамли хатлар эса Амир Ҳайдар томонидан Султон Маҳмуд иккинчига жўнатилган мактубларнинг нусхасидир. Бухоро амири Усмонли султонларига (айни пайтда ислом халифалари) юборган элчилари ва мактубларида баъзан айрим масалаларнинг шаръийлигини аниқлашга ёрдам беришни сўраган. Бундай масалаларни ҳал этиш учун лозим бўлган машҳур олимларнинг китобларини жўнатишни ҳам илтимос қилган. Жумладан, 1813 йили Амир Ҳайдар Эрон ва Туркияга жўнатган Али Ризо бошчилигидаги элчиликка ҳам шундай топширик берган. 1814 йили Амир Ҳайдар томонидан жўнатилган икки элчилик гуруҳи Оренбургга, 1815 йилнинг январида Петербургга етиб келади. Улардан бири Истанбулга тайинланган элчи Мирза Муҳаммад Юсуф Қўрчибоши ва унинг одамлари эди. Улар Россия императори номига олиб келган мактубда элчининг Россия ҳудудидан ўтишига руҳсат сўралган эди. Усмонли давлати ҳам Бухорога мунтазам элчиликлар жўнатган. Жумладан, 1819 йили Бағдод волийси Басранинг собиқ дафтardори (ҳисобчиси) Ҳасан Чалабий бошчилигидаги элчиликни Бухорога жўнатган. Зарурий китобларни олиб келган элчи ўша йилнинг 4 мартда Бухоро элчиси Ҳожи Муҳаммад Шарифбой ҳамроҳлигида юртига қайтиб кетади. Йўлда улар Эрон шоҳи Фатҳалишоҳга ҳам учрашиб, Амирнинг мактубини топширадилар. Амир Насрулло даврида Болтақулбек Чиғатойбеги Қирқ Усмонли султони Абдулмажид халифага элчи қилиб юборилган. У Эронда Насриддиншоҳ хузурига ҳам қиради. Ўзаро суҳбатда элчи ўзининг билимдонлиги ва қобилияти билан шоҳни ҳайрон қолдиради. Насриддиншоҳ унга кўп инъомлар бериб, Истанбул чегарасигача кузатиб қўяди. Қўкон хони Амир Умархон (1810-1820) ҳам Истанбулга бир неча элчи жўнатган. Уларда ташқи душманларга қарши биргаликда курашиш,

ҳамкорликни кенгайтириш зарурлиги таъкидланган эди. Хива хонлиги билан Усмонли давлати ўртасида ўзаро элчилар алмашуви, савдо ва маданий алоқалар яхши йўлга қўйилган, Хоразм лаҳжаси билан турк тили ўртасидаги яқинлик туфайли Усмонли олим ва шоирларининг кўпгина асарлари Хивада кенг мутолаа қилинар эди. Мохир хаттотлар хон ва сарой аёнларининг буюртмасига кўра Усмонли туркчасидаги кўпгина нодир асарлардан нусха кўчириб, китоб қилганлар. Ўзаро дипломатик алоқалар тарихидан бир мисол. Раҳимқулихондан (1843-1846) сўнг тахтга чиққан Муҳаммад Аминхон 1855 йилда Шукруллохбойни Туркияга элчи қилиб жўнатади. Аммо бу орада Хива хони Сарахс юришида ҳалок бўлади. Истанбулда элчини расман тан олмайдилар. У Султон хузурига киритилмайди. Элчи Хоразмга мактуб йўллаб, ўз ваколатини янгидан тасдиқлашни сўрайди. Огаҳий ўзининг “Гулшани давлат” асарида ёзишича, янги хон – Сайид Муҳаммад Баҳодирхон (1856-1864) Усмонли султони Абдулмажидга (1839-1861) махсус мактуб йўллаб, Шукруллохбой ваколатини тасдиқлайди. Шундан сўнг у султон томонидан қабул қилинади. Машҳур сайёх Х. Вамбери 1863 йилда Истанбулда бўлганида Шукруллохбой билан ҳам танишади. Бу даврда Хива элчисининг фаолиятига 10 йилча бўлиб қолган эди. Вамбери ундан Эрон ва Туркистондаги аҳволга оид кўп нарсаларни сўраб олади. Чунки у Техронга, ундан Хива ва Бухорога сафар қилишни режалаштираётган эди. Чор Россияси қўшинларининг Ўрта Осиёга юриши Туркистон хонликларини четдан ёрдам сўрашга мажбур қилди. Қўкон хони Султон Саидхон (1863-1865) 1864 йилнинг кузида Алимқули мингбоши ташаббусига биноан Буюк Британияга Мулла Хўжабек удайчи, Ҳиндистонга Ҳамроқули эшикоғаси, Афғонистонга Муҳаммад Назар эшикоғаси, Усмонли давлатига эса Ҳожи Мелибойни элчи сифатида жўнатади. Аммо Тибет орқали жўнаган элчиларга Хитой маъмурлари йўл бермайди. Фақатгина Ҳожи Мелибой Истанбулга етиб боради. Унинг султонга топширган мактуби халқаро миқёсда катта шов-шувга сабаб бўлади. Европа давлатлари Россияга кескин норозилик билдирадилар. Чор Россияси ҳуқуқати бу норозилик алангасини пасайтириш учун қаллоблик йўлига ўтади. “Ўзбекистоннинг янги тарихи” китобида ёзилишича, Тошкент аҳолисининг “оқ пошшога” хати уюштирилади. “Рус подшоҳига Тошканд аҳли номаси” деб номланган бу хатда маҳаллий зулмдан безор бўлган аҳоли ўз хоҳиши билан Тошкентни топширганлиги баён этилган эди. Туркистон генерал-губернатори Черняев шаҳарнинг кўзга кўринган аёнларига мажбуран имзолатилган хатни (уни имзоламаганлар, жумладан, Ҳакимхўжа қозикалон катағон қилинади) Абу Сайид ва Ҳодихўжа исмли савдогарларга бериб, “оқ подшоҳ”га топширишни буюради. Бу мактубдан нусхалар кўчирилиб, 1865 йилда Россиянинг Усмонли давлатидаги элчиси қилиб тайинланган Н.Игнатъев ёрдамида Истанбул кўчаларига илиб чиқилади. 1866 йили Бухоро хони Амир Музаффар Бухоро муфтиси Хожа Муҳаммад Порсо бошчилигидаги бир хайъатни фавқулодда элчилик сифатида Истанбулга жўнатди. Элчи ҳам ёзма, ҳам оғзаки тарзда вазиятни тушунтириб, Усмонли давлатидан шошинч ёрдам сўрайди. Аммо Усмонли ҳуқуқати масофанинг узоклиги туфайли ёрдам юбориш қийинлигини айтиб, энг яхши чора Россия билан мумкин қадар оз зарар билан бир битим имзолаб, бу ихтилофларни ҳал этиш мақсадга мувофиқ эканлигини таъкидлайди. Чунки Усмонли давлати ҳам Россиянинг ҳарбий қудратидан чўчир эди. 1873 йили Хива хони Саид Муҳаммад Раҳимхон ҳам Истанбулга ва Ҳиндистоннинг инглиз генерал-губернаторлигига элчи жўнатиб, рус босқинига қарши курашда ёрдам беришни сўрайди. Буюк Британия ҳам, Усмонли давлати ҳам дипломатик йўллар билан русларнинг Хивага қарши ҳужумини тўхтатишга интилади. Архивларда иккала давлатнинг 1872-73 йилларда Санкт-Петербургга йўллаган мактублари мавжуд. Масалан, Лорд Гренвил 1872 йил 17 октябрда йўллаган мактубида давлат канцлери князь Горчаковдан Ўрта Осиёга ҳарбий

юришнинг сабабларини тушунтириб беришни талаб қилади. Инглизлар туркларни ўз миллатдошларини босқиндан қутқариш йўлида дадилроқ ҳаракат қилишга ундайди. Аммо бош вазир Маҳмуд пошо даврида Усмонли давлати кўпроқ ўз ички ишлари билан машғул эди. Мидҳат пошо бош вазир бўлгач, ташқи сиёсатда жиддий қадамлар ташланади. Буюк Британия, Австро-Венгрия ва Усмонли давлати биргаликда Россия экспансиясига қарши қатъий курашга бел боғлайдилар. Улар Эрон ҳуқуқатини ҳам ўз тарафларига оғдиришга интиладилар. Берлинда уч давлат раҳбарлари ва уларнинг бош вазирлари ўртасида учрашув бўлиб ўтади. Мидҳат пошо Техронга Муниф Афандини махфий кўрсатма билан юборади. Унда Россиянинг Хива томон юриши Эроннинг келгусида рус қўшинлари томонидан босиб олиншига тайёргарлик босқичи эканлиги таъкидланган ва Техрон биргаликда курашишишга чақирилган эди. Аммо бу ҳаракатлар Ўрта Осиёнинг Чор Россияси томонидан истило қилинишига монелик қилмади. Бунинг сабабини эса четдан эмас, Туркистоннинг ўзидан қидириш керак. Бу ердаги хонликларининг тарқоқлиги, мавжуд ўрта аср бошқаруви ва жаҳолат, уч хонлик ўртасидаги ўзаро урушлар босқинни осонлаштирди. Ҳал қилувчи пайтда ҳам улар низоларни бир чеккага қўйиб, бирлаша олмадилар. Биргина мисол. Чор қўшини Тошкентга ҳужум қилганида Қўкон хони Султон Саидхон Амир Музаффардан ёрдам сўрайди. Амир “хоннинг ўзи келсин”, деб талаб қилади. 200 аскар билан ёрдам олиш умидида борган Султон Саидхон ушлаб, қатл этилади. Амир Музаффар Қўконга юриш бошлаб, қувғинда бўлган Худоёрхонни яна тахтга қўйиб, Бухорога қайтади. Тор манфаатлар доирасидан чиқа олмаган ҳукмдорлар ўртасидаги ихтилофлар сабабли Чор Россияси Туркистон ҳудудини ҳеч бир қийинчиликсиз босиб олади.

ТАБРИК

Одамнинг улуглиги бўйи билан ўлчанмаганидек, халқнинг улугворлиги ҳам унинг сони билан ўлчанмайди. Ягона ўлчов унинг ақлий камолати ва ахлоқий баркамоллигидир. Барча юртдошлар ва хорихда юрган ватандошларимни кириб келаётган жасажси Фарзандларимизнинг байрами ила табриклайман. Хақ таоллодан буларни сог-омон улгайишини, ота-оналарига эса уларни тарбиялашда сабр ила тоқат тилайман деб хурмат ва эҳтиром ила Абдуқодир Саттаров

*Бу дунёнинг синоати кўп,
Жумбоқлари шарофати кўп,
Адовати, алдовлари кўп,
Ҳаммасига тайёр тур болам!
Номардларни дўст деб билмагин,
Нокасларга қуллик қилмагин,
Қадрига ет қадринг билганни,
Ҳаммасига тайёр тур болам!
Гул чечаклар унсин богингда,
Ҳоҳ ёшлик хоҳ кекса чоғингда,
Ота-онанг кўз қарогингда
Ҳаммасига тайёр тур болам!...*